వెలమనాయకులపట్ల ద్వేషంవహించినారు. ఉల్లుఖాన్‌తోటి యుద్ధం క్లిష్టపరిస్థితికి చేరుకున్న సమయంలో బొబ్బరెడ్డి అనే సేనాపతి తన సైనికదళంతో కాకతీయ సైన్యం నుండి వైదొలగి, యుద్ధభూమినుండి నిర్గమించినట్లు ప్రతాపచరిత్రవల్ల తెలుస్తున్నది. మన చరిత్రలో ఇటువంటి ద్రోహాలు అరుదుగానీ అపూర్వంగానీ కాదు! ఇట్టి ప్రతికూల పరిస్థితుల్లో ప్రతాపరుద్రుడు శక్తికొలది ఉల్లుఖాన్ నెదిరించి పోరాడినాడు ఆంధ్రసైన్యం పరాజితమయింది. ఆంధ్రసేనాపతుల్లో నుగసేనుడు మరణించినారు. ప్రతాపరుద్రుడు తురుష్కులచేతిలో బందీ అయినాడు. ఘాజీ ఖాన్‌చే ఢిల్లికి గొనిపోబడుతూ మార్గమధ్యంలో నర్మదానదీతీరాన ప్రతాపరుద్రుడు మరణించినాడు. 'సోమోద్భవాయాః సరితః ప్రతీరే దేవాదయా సీత్ త్రిదశాధివాసమ్' అని విలసితాసనం ఆంధ్రదేశం ఢిల్లీ సామ్రాజ్యంలో లీనమయింది. ఆంధ్రనగరి సుల్తాన్‌పూర్ అయింది.

కాకతీయ యుగ విశేషాలు

జాతీయైక్యము

ఆంధ్రభాషను మాట్లాడువారి నందరిని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యం కిందికి గొని తెచ్చి, రాజకీయ సమైక్యం ఫలితంగా వారిలో జాతీయచైతన్యం కలిగించినవారు కాకతీయులు. వారి విజయపరంపరం ఫలితంగా సన్నిహితులైన ఆంధ్రులు ప్రాంతీయభావాలు విస్మరించి తాము ఆంధ్రులమని గుర్తింపసాగినారు రేనాడు, వెలనాడు, వేగినాడు, పాకనాడు అనే ప్రాంతీయనామాలు మరుగునపడి త్రిలింగ, ఆంధ్రపదాలు పర్యాయ పదాలుగా ప్రచారంలోకి వచ్చినాయి. కాకతీయులు ఆంధ్రాధీశులయినారు. ఓరుగల్లు ఆంధ్రనగరి అయింది. వేంగి దేశానికి నాయక మణివంటి రాజమహేంద్రప్రభువైన రాజరాజనరేంద్రునకై నన్నయ భారతాంధ్రీకరణం ప్రారంభించగా 'ఆంధ్రావళి మోదముంబొరయు నట్లుగ" తిక్కన పరిసమాప్తి చేసినాడు. తమ దేశంలో, భాషలో, జాతిలో ప్రజలకు ఆదరాభిమానాలు జనించినాయనడానికి "శేషాంశిరోభూషణమేవదేశ స్త్రీలింగనామా జగదేకసీమా" అనే శాసన వాక్యమే నిదర్శనం. ఈ సమైక్యతాభావం, జాతీయాభిమానం కాకతీయ యుగంలో వివిధరంగాల్లో జరిగిన కృషిలో ప్రతిఫలిస్తాయి ఈ చైతన్యమే ఆంధ్రప్రజానీకంలో స్వాతంత్ర్య ప్రియత్వానికి కారణమై, ఓరుగల్లు పతనానంతరం తురుష్కులతో పోరాటం సాగించడానికి అవసరమైన నైతిక బలాన్ని చేకూర్చింది.

పాలన విధానం

కాకతీయ యుగంలో రాజనీతిని గురించి జరిగిన ఆలోచనలకు నాడు తయారైన గ్రంథాలే నిదర్శనం. కాకతిరుద్రుడు 'నీతిసార'మనే గ్రంథం

రచించినాడు, రుద్రమకాలంలో సామంతరాజైన బద్దెన 'నీతిసారముక్తావళిని'. గణపతి సమకాలికుడైన శివదేవయ్య 'పురుషార్థసారము'ను రచించినారు. ఈ గ్రంథాలనుండి, ఇతర రాజనీతి గ్రంథాలనుండి ఉదాహరిస్తూ క్రీ శ. 1350 ప్రాంతంలో జీవించినాడని భావిస్తున్న మడికి సింగన 'సకల నీతి సమ్మతము'ను రచించినాడు. ఈ గ్రంథాలనుండి, శాసనాల నుండి కాకతీయుల పాలనావిధానం గురించిన వివరాలు లభిస్తున్నాయి.

కాకతీయులు సంప్రదాయ సిద్ధమైన రాచరికాన్ని అమలుచేసినారు. కాని, హిందూ రాజవంశాల్లో స్త్రీని సింహాసనం ఎక్కించిన అపూర్వగౌరవం కాకతీయులదే!రాచరికం సప్తాంగ సమన్వితం.ధర్మశాస్త్రబద్ధులై 'సంప్రదాయా'న్ని రక్షించడం రాజులు తమ విధిగా భావించినారు. 'చాతుర్వర్ణసముద్ధరణ' బిరుదం తరచుగా కన్పిస్తుంది. రాజుకు సహాయంగా ఒక ఉద్యోగి బృందం ఉండేది. మహాప్రధాన, ప్రధాన, ప్రెగ్గడ, అమాత్య, మంత్రి అనే ఉద్యోగుల పేర్లు శాసనాల్లో కన్పిస్తున్నాయి. మల్యాల హేమాద్రిరెడ్డి గణపతికి మహాప్రధాని. ప్రతాపరుద్రుని మహాప్రధాని ముప్పిడి నాయకుడు.వీరుగాక అష్టాదశతీర్థులను సకల నీతిసమ్మతం పేర్కొంటున్నది. రాజు మంత్రులతో,తీర్థులతో తరచు సంప్రదిస్తూ వుండవలెనని పురుషార్థసారం ఆదేశిస్తున్నది. రాజులకు అంగరక్షకులుండేవారు. అంతఃపురరక్షకుడు నగరిశ్రీకావలి. రాజోద్యోగులను నియోగాలుగా విభజించే వారు. అట్టి నియోగాలు డెబ్భై రెండు ఉండేవి. వీటిని బాహత్తర నియోగాధిపతి పర్యవేక్షించేవాడు. కాయస్థగంగయ సాహిణి గణపతి కాలంలో బాహత్తర నియోగాధిపతి. రుద్రమ కాలంలో త్రిపురారి, అతని అనంతరం పోంకలమల్లయ ప్రెగడ ఆ పదవి నిర్వహించినారు. చాళుక్యయుగంలో సాధారణంగా బ్రాహ్మణులు మంత్రి సామంత దండనాయకాది ఉన్నతపదవులాక్రమించి ఉండేవారు.కాకతీయ యుగానికి కాసంప్రదాయం వెనుకాడి, అన్ని వర్ణాల నుండి సమర్థులైన వారిని ఉన్నతోద్యోగాల్లో నియమించడం జరిగింది.

కాకతీయులు 'మహామండలేశ్వర' బిరుదంతోనే తృప్తిపడినారు, కాని, సార్వభౌమాధికార సూచకములైన బిరుదాలు ధరించలేదు. అందుకు కారణం బహుళా రాజ్యం వివిధ ప్రాంతాల్లో కోట, నతవాడి, చాళుక్య, అయ్య, తెలుగు చోడాది సామంత వంశాలు స్వతంత్రంగా పాలిస్తుండడము అయివుంటవచ్చు. రుద్రమ కాలంనాటికి ఈ వంశాలు క్షీణించి,నాయంకర విధానం అమలు జరిగింది. ఈ రెండు పద్ధతుల వల్ల కేంద్రాధికారం బలహీనంగా ఉండేదని చెప్పవచ్చు. సమయం చిక్కినప్పుడల్లా ఈ వంశాలు తిరుగుబాటుచేసి, స్వతంత్రం ప్రకటించు కొనేవారు.

కాకతీయరాజ్యాన్ని పాలనా సౌకర్యందృష్ట్యా నాడులుగా విభజించినారు, నాడుకు సీమ (గండికోటసీమ, కోటసీమ), భూమి (ఆరెభూమి), పాడి మొట్టుపాడి, మహారాజపాడి) పర్యాయపదా లయినట్లు కన్పిస్తుంది. రేనాడు, పాకనాడు, కమ్మనాడు, సబ్బినాడు, ముక్కినాడు మొదలైనవి శాసనాల్లో కన్పిస్తున్నాయి. సామంత వంశాలు క్షీణించిన తరువాత నాడు పరిపాలన విధానం తెలుసుకొనడానికి ఆధారం లేదు. 'నాడు' తరువాతి విభాగం 'స్థలం'. స్థలంలో నుమారు ఇరవై గ్రామాలుండేవి నాడులను, స్థలాలను అందలి గ్రామాల సంఖ్యతో చెప్పే ఆచారం కొనసాగింది. గురిందాలస్థల, పింగళిస్థల, మగతలస్థల, గంగాపురస్థల మొదలైన వానిని శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి. స్థలాలను సేనాపతులైన నాయంకరులకు నాయంకర వృత్తిగా ఇవ్వడం ఉంది. శాసనాల్లో స్థలం కరణాల ప్రసక్తి ఉంది గ్రామంలో పన్నిద్దరు ఆయగాండ్రు ఉండేవారు. పీరు- కరణం, రెడ్డి లేక పెద్దకాపు, తలారి, పురోహిత, కమ్మరి, కంసాలి, వడంగి, కుమ్మరి, చాకలి, మంగలి, సెట్టి, చర్మకార. వీరికి వృత్తులు (ఆయము) ఇచ్చేవారు. వీరు రైతులనుండి పంటధాన్యంలో కొంతభాగం (మేర) వసూలు చేసుకొనేవారు. వీరిలో మొదటి ముగ్గురు మాత్రమే ప్రభుత్వంతో సంబంధించినవారు. మిగిలిన వారు తమ వృత్తులద్వారా గ్రామ విధులు నిర్వహిస్తూ గ్రామంలో సుఖజీవనానికి తోడ్పడేవారు.

న్యాయనిర్ణయంలో సంప్రదాయ పద్ధతులే అనుసరించినారు న్యాయ విషయాల్లో రాజుకు సలహా ఇవ్వడానికి ప్రాడ్వివాకులుండేవారు. గ్రామాల్లో తగాదా పరిష్కరించడానికి రాజాజ్ఞపై ప్రత్యేక ఉద్యోగులను నియమించే ఆచారం ఉన్నట్లు దుగ్గిరాల శాసనంవల్ల తెలుస్తుంది ఈ ఉద్యోగులు స్థానిక మహాజనుల సహాయంతో తగాదాలు తీర్చేవారు ప్రత్యేక నేరాలను విచారించడానికి నిపుణులతో ధర్మాసనాలు ఏర్పాటు చేస్తున్నట్లు క్రీడాభిరామం సూచిస్తున్నది. అష్టాదశ వర్ణాలకు ఉన్న సమయ సభలు కూడ తమ తమ సమ్యం నేరాలు విచారించి శిక్షిస్తూ ఉండేవి. శిక్షలు కఠినంగా ఉండేవి. బీజచ్ఛేద, కుక్షిచ్ఛేద, శిరచ్ఛేద శిక్షలున్నట్లు - వీనిని అమలు జరపడానికి గ్రామాల్లో వీరభటులున్నట్లు తెలుస్తుంది.

ప్రభుత్వానికి భూమిశిస్తు ప్రధాన ఆదాయమార్గం. పంటపొలంలో కొంత రాచపొలము. దీన్ని రైతులకు కోరు లేక అర్ధాదాయానికి కవులుకిచ్చేవారు. అట్టి రైతులను అర్ధశీరి అనేవారు. మిగిలిన పొలంలో సీరుపొలం, వెలిపొలం, తోట పొలం అనే వర్గీకరణం ఉండేది. పెనుంబాకమానదండం, కేసరిపాటిగదలుపయోగించి పంటపొలాన్ని సర్వే చేయించినారు. పల్నాటిలోని నన్నిగండ్ల శాసనంలో

రాజ్యవ్యవహారి, కొలగాండ్రు,కరణాలప్రసక్తి ఉంది పన్ను, పంగము. సీరువిధి, పుట్టపహండి, తోటసుంకము అనేవి పంటపొలాలపై పన్నులలోని రకాలు.

ఇవిగాక అనేక రకాల పన్నులుండేవి- దరిశనము, అప్పనము, ఉపక్కతి అనేవి రాజుకు సంప్రదాయంగా చెల్లించే పన్నులు. కోటగణపాంబ మొగలుట్ల శాసనాన్నిబట్టి వృత్తి పన్ను లుండేవి. తక్షక (Carpenter), అయస్కార, కుంభకార, సువర్ణకార, రజక, నాపిత, చండాల, అర్ధశిరి మొదలైనవారేగాక తమ్మడులు, గొల్లలు, మాలాకారులు వృత్తి పన్నులు చెల్లించేవారు. గొర్రెల మందలపై అర్ధపట్ట సుంకం వసూలు చేసేవారు. ఇల్లరి, వుల్లరి, మడిగ (Shop) సుంకాలుండేవి. నూనె గానుగులపై, ఉప్పుకొటార్లపై, మగ్గాలమీద, రాట్నము (నీటి యంత్రముల మీద పారిశ్రామిక సుంకాలుండేవి. ముద్ర సుంకము, పేట సుంకం, ఆమ్మబడి సుంకము మొదలైనవి వాణిజ్య సుంకాలు. ఇవిగాక ఒంటెల ఆయము, తలారి పన్ను, గడ్డుగ కానికె వసూలు చేసేవారు. మొత్తంమీద కాకతీయుల కాలంలో ప్రజలపై పన్నుల భారం చాల ఎక్కువ అని చెప్పవలె. వాణిజ్య సుంకాలను నిర్ణయించి ప్రజలకు, వర్తకులకు తెలిసేటట్లు సంతల్లోను, మోటుపల్లి మొదలైన రేవు పట్టణాలలోను కాకతీయులు శాసనాలు వేయించినారు. సుంకాలు వసూలు చేయడానికి సుంకరులు, సుంకాధిపతులు ఉండేవారు. రేవు పట్టణాలను కరవట్టణాలు అనీ, సుంకాలు వసూలు చేసే ఇతర స్థలాలను ఘట్టాలు అనీ అనేవారు. వర్తకులు సుంకాలు తప్పించుకోడానికి ప్రయత్నిస్తుండే వారు.

కాకతీయులు పెద్ద సైన్యాన్ని పోషించినారని వేరుగ చెప్పక్కరలేదు. రాజ్య రక్షణలో దుర్గాల ప్రాముఖ్యం గుర్తించినారు. "పులులుండుబొదల నేను గుల లముగిరీంద్రములనుండు ననిశము సింహంబులు గుహలనుండు గావున బలవంతమైన దుర్గబలమదివలయున్" అని పురుషార్థసారము. దుర్గాలలో వన, గిరి, స్థల జల దుర్గా లుండేవి సీతిసారంలో దుర్గ రక్షణ గురించిన వివరా లున్నాయి. ఇక సైన్యంలో మూలబలము, నాయంకరబలము అనే రెండు స్థూల విభాగాలుండే వనవచ్చు. రాజనీతి గ్రంథాలలో రథగజతురగ పదాతిబలాల ప్రస్తావనలున్నప్పటికి రథాలు వాడుకలో లేవనే చెప్పవలె. అయితే, శిలాయంత్రా లొక విభాగంగా ఉండేదని చెప్పవచ్చు. ఒక్కొక్క విభాగం ఒక అధ్యక్షుని ఆధీనంలో ఉండేది. ఈ అధ్యక్షులు సాధారణంగా రాష్ట్ర పాలక పదవులు సయితం నిర్వహించేవారు. ఇందులూరి అన్నయ ఐదులక్షల కాల్బలానికి అధ్యక్షుడు. గణపతి కాలంలో జాయప గజసాహిణి. ప్రతాపరుద్రుని కాలంలో బెండపూడి అన్నయ గజబలాధ్యక్షుడు; సాహిణి కుమారుడు అశ్వదళాధిపతి. మూలబలం సర్వమూ బహుశా 'మహారాజవట్టసాహిణి' పర్యవేక్షలో ఉండేది.

ఇక నాయంకరులు రాజునుండి 'నాయంకర స్థలవృత్తులు' స్వీకరించి సైన్యాలు పోషించి అవసరమైనప్పుడు రాజుకు శోడ్డడేవారు. కొన్ని ఏషయాల్లో భూస్వామ్య విధానంలోని భూస్వాములతో వీరిని పోల్చవచ్చు. నాటి యుద్ధ విధానంగానీ వ్యూహరచనావద్ధతిగాని గ్రహించడానికి ఆధారాలు లేవు. అయితే, నీతిశాస్త్రకారులు "కూటయుద్ధాన్ని" అనుమతించినారు. "ఒక్కట గూటయుద్ధ మున నుక్కర శత్రువధించినన్ జయంబెక్కుడు గల్గి పాపమొక యించుక గల్గదు సిశ్చయంబు" అని సకలనీతి సమ్మతము. కాకతీయుల సైన్యంలో అన్ని ప్రముఖ వర్గాలకు ప్రాతినిధ్యం ఉన్నట్లు శాసనాలద్వారా తెలుస్తున్నది. కాని, వెలమల ప్రాబల్యం ఎక్కువని ప్రతాపచరిత్ర చెబుతున్నది.

ఆర్థిక పరిస్థితులు

కాకతీయుల కాలంలో ఆంధ్రదేశం సిరిసంపదలతో తులతూగుతున్నట్లు అమీర్ ఖుస్రూ, అబ్దుల్లా వాస్ఫ్, మార్కోపోలోవంటి విదేశ యాత్రికుల రచనలను బట్టి తెలుస్తున్నది. ఈ మహాదైశ్వర్యమే ఢిల్లీసుల్తాన్ నోరూరించి ఓరుగల్లుపై దాడులకు పురికొల్పింది.

వ్యవసాయమే నాడు ఆంధ్రులకు ప్రధాన వృత్తి. వ్యవసాయం చాల వరకు వర్షాధారమనే చెప్పవలె. అయితే, కాకతీయ ప్రభువులు, వారి సామంతులు ముఖ్యంగా తెలంగాణా ప్రాంతంలో పెద్ద చెరువులు, కాలువలు తవ్వించి, నీటి పారుదల సౌకర్యాలు కల్పించినారు. తటాక నిర్మాణం సప్త సంతానాల్లో ఒకటి. మొదటి ప్రోలరాజు కేసరి సముద్రమనే తటాకం నిర్మించినాడు. ప్రతాప చరిత్ర ననుసరించి గణపతి తనరాజ్యం పలు ప్రాంతాల్లో చెరువులు తవ్వించినాడు. గణపతిసేనాని రుద్రుడు మానేరుజలం ఆధారంగా 12 చ॥మైల్ విస్తీర్ణం ఉండి 17౦౮ ఎకరాలు సాగుచేసే పాఖాల చెరువును, రేచర్ల రుద్రరెడ్డి 8 చ॥మైల్ విస్తీర్ణం ఉన్న రామప్ప చెరువు తవ్వించారు. ఇవిగాక కాటసముద్రం, చౌడ సముద్రం, సబ్బిసముద్రం, జగత్కేసరి సముద్రం మొదలైన తటాకాల సమీపంలో కొత్త వ్యావసాయికగ్రామాలు ఏర్పడినాయి ప్రతాపరుద్రుని కాలంలో నెల్లూరు, కడప, పల్నాడు ప్రాంతాల్లోని అడవులు చేదించి, పంటపొలాలుగా మార్చడం, క్రొత్త గ్రామాలు నిర్మించడం జరిగింది.

దేశం పలుప్రాంతాల్లో గోధుమలు, వరి, కొర్రలు, పెసలు, జొన్నలు, చెరకు, నూనెదినుసులు, ఉల్లి, అల్లం, వసువు విశేషంగా పండించేవారు. వరిలో పలు రకాలుండేవి. ఓరుగల్లు ప్రాంతంలో సువాసనలీనే బియ్యం తయారైనట్లు తెలుస్తుంది. కందిపప్పు వాడకంలోనికి వచ్చినట్లు కన్పించదు. దేశమంతట దెంకాయ, జామ, మామిడి, అరటి, ఆకుకూరగాయల తోటలుండేవి బెల్లము, పంచదార, నూనెపరిశ్రమలు ప్రతి గ్రామంలోను సర్వసాధారణాలు.

దేవాలయాలకు దానంచెసిన పశువుల సంఖ్యనుబట్టి వశుసంవదకూడ విశేషమని బోధవడుతుంది పాలు, పెరుగు, నెయ్యి పుష్కలంగా లభించేవి. ఓరుగల్లులోని వూట కూటి ఇండ్లో "కప్పురభోగి వంటకము, కమ్మని ఆలనేయి, పెసర్పప్పు, గుప్పెడు పంచదార, కొమ్మనటిపండ్లు, లప్పలతోటి క్రొంబెరుగుతో" ఒక రూకకు విందుభోజనం కంటే ఎక్కువగా లభించేది.

వ్యవసాయంతోపాటు పెక్కు పరిశ్రమలు వృద్ధి చెందినాయి. ప్రాచీన కాలం నుండి ఆంధ్రదేశం సాలెపురుగు జాలెవలె ఉండే దువ్వలువలకు, కలంకారీ చీరలకు ప్రసిద్ధి చెందింది. పాల్కురికి సోమన పండితారాధ్య చరిత్రలో ఇరవైకి మించి వస్త్రాల్లో రకాలను పేర్కొనాడు. వానిలో చీని, మహాచీని అనే వస్త్రాలు చైనా నుండి దిగుమతియైనప్పటికీ మిగిలినవి స్థానికంగా తయారయ్యేవి. మైసోలియా ప్రాంతంలో మహారాజులు సయితం గర్వింపదగిన వస్త్రాలు తయారవుతున్నాయని మార్కోపోలో పేర్కొన్నాడు. ఓరుగల్లులో రత్నకంబళాలు, ముఖమల్ వస్త్రాలు నేసేవారు. పంచలోహాలతో - ఇనుము, పిత్తళి, కంచు, హేమ తామ్రాల మిశ్రమంతో వలురకాల వస్తువులు తయారయ్యేవి. దేవాలయ శాసనాల్లో లోహ దివియలు, కంచు కరదీపికలు, పళ్లెరములు, గంటలు, పీఠి గంటల ప్రసక్తి తరచు కన్పిస్తుంది. త్రిపురాంతకంలో పంచలోహ స్తంభాన్ని బ్రహ్మనాయు డెత్తించినట్లు వల్నాటి వీరచరిత్ర పేర్కొంటున్నది. పంచాణం వారిలో వడ్రంగులు కర్రతో రంగుల రాట్నాలు, జంత్రపు బొమ్మలు మొదలైనవి చేయడంలోను, దంతపు పెట్టెలు చేయడంలోను సిద్ధహస్తులు. లక్కబొమ్మలు, ఆట వస్తువులు దేశంలో వివిధ ప్రాంతాల్లో చేసేవారు. తోలు బొమ్మలాటకు బొమ్మలు తయారుచేసి రంగులు వేయడం పెద్దపరిశ్రమ అయింది గుత్తికొండ, పల్నాటిసీమలు ఇనుప పరిశ్రమకు పేరొందినాయి. యుద్ధాలలో ఉపయోగించిన వివిధ ఆయుధ సామగ్రి స్థానికంగానే తయారయ్యేది. నిర్మల్‌లో తయారైన కత్తులు డమాస్కస్ వరకు ప్రసిద్ధి చెందినాయట. గోల్కొండ ప్రాంతంలో వజ్రపు గనులు ఉన్నట్లు మార్కోపోలో వ్రాసినాడు. రాయలసీమలో సయితం వజ్రాలు తవ్వి తీసేవారు. ఈ పరిశ్రమలో వేలకొలది పనివాండ్రకు జీవనోపాధి లభిస్తున్నదని చెప్పవచ్చును.

శాతవాహనాన్వయంతో ఏర్పడిన దేశీయ, విదేశీయ వాణిజ్య సంప్రదాయాలను కాకతీయులు పునరుద్ధరించినారు. రాజకీయ సమైక్యము ఆర్థిక వైభవము అందుకు తోడ్పడినాయి. దేశీయ వాణిజ్యానికి ఓరుగల్లు ప్రధాన కేంద్రము. అచట ప్రతి వారమూ మడిసంత, మైలసంత జరిగేవి. మంథెన, పానగల్లు, అలంపురం, మాచెర్ల, వేల్పూరు, యనమదల, తంగెడ, త్రిపురాంతకం, శేబాక, కొచ్చర్లకోట, నందలూరు, నెల్లూరు, పెద గంజాం, ఘంటసాల ఇతర

వాణిజ్య కేంద్రాలు. వీనిని రేవు పట్టణాలైన మోటుపల్లి, మచిలీపట్టణాలతో కలుపుతూ రహదారులుండేవి. మోటుపల్లి నుండి త్రిపురాంతకం మీదుగా బళ్ళారి మార్గం ఆంధ్ర కర్ణాటకాలను కలిపేది. పలనాడు నుండి నల్గొండ, నెకరికల్లుల మీదుగా ఓరుగల్లుకు మార్గాన్ని క్రీడాభిరామం పేర్కొంటున్నది. శాసనాల్లో కన్పిస్తున్న రేవు సుంకాన్ని బట్టి కృష్ణా గోదావరి నదులు కూడ ప్రయాణ సౌకర్యాలుగా ఉపయోగించినవని చెప్పవచ్చు. ఎద్దులబళ్ళమీద, దున్నలు గాడిదల మీద సరకు రవాణా జరిగేది. ఓరుగల్లు శాసనాన్నిబట్టి అనేక వస్తువుల్లో వాణిజ్యం జరిగింది. వాణిజ్య సామగ్రిలో ధాన్యాలు (ధాన్యాలు), కొల భాండాలు (నువ్వులు, ఆవాలు, మిరియాలు, నూనెలు), గంధద్రవ్యాలు (శ్రీగం ధము, జవ్వాది కర్పూరము, కస్తూరి), మణిభాండాలు (ముత్యాలు, పగడాలు, గాజు, రుద్రాక్ష) అనే వర్గీకరణ ఉండేది. ఇవిగాక పోకలు, నూనె, పట్టు, ఉన్ని, మంజిష్ఠ, దంతము, తగరము, రాగి. సీసము మొదలైన లోహాలలో; పెంకా యలు, మారీఫలాలు, మామిడి పండ్లు, చింతపండు, ఊరుగాయలలో వాణిజ్యం జరిగింది. విదేశ వాణిజ్యానికి మోటుపల్లి (ప్రకాశం జిల్లా) ప్రధాన కేంద్రం. కృష్ణావట్టణం (నెల్లూరు), హంసలదీవి (గుంటూరు), మచిలీపట్టణం (కృష్ణా) రేవులు కూడ విదేశ వాణిజ్యం జరుపుతుండేవి. విదేశ వర్తకులకు అభయం ఇస్తూ గణపతిదేవుడు మోటుపల్లిలో ఒక శాసనం వేయించినాడు. ఆ శాసనాన్ని బట్టి నాటి ఎగుమతి-దిగుమతులు గ్రహించవచ్చు. కరి తురగ, కనకరత్నాదులు; చందనం, జవ్వాది, కర్పూరం, కర్పూరతైలం, వన్నెరు, దంతం, రాగి, తగరం, సీసం, పాదరసం, పట్టు, పగడాలు, సుగంధ ద్రవ్యాలలో విదేశ వాణిజ్యం జరిగేది. ఈ వస్తువుల్లో రత్నాలు, సుగంధ ద్రవ్యాలు, చందనం, దంతం, పగడాలు బహుళా ఆంధ్రదేశం ఎగుమతులయివుంటాయి. చైనా, పర్షియా, ఆరేబియా దేశాలతోనూ సింహళం, తూర్పు ఇండియా దీవులతోనూ వాణిజ్యం సాగింది. వస్తుస్వభావాన్నిబట్టి సుంకం వుండేది.

కాకతీయులు ఉదారము, పటిష్ఠమునైన వాణిజ్య విధానం అనుసరించినారు. వర్తకసుంకాలు నిరంకుశంగా పెంచరాదని, విదేశ వర్తకుల పట్ల ఉదారంగా ఉండి, వారిని ప్రోత్సహించవలెనని 'నీతిసారం' సలహా ఇస్తున్నది. అయితే, మోసం చేస్తున్న వర్తకులను కఠినంగా శిక్షించేవారు వర్తకులు సుంకా లెగగొట్ట డానికి ప్రయత్నించే వారని "ఎంత ప్రొద్దువేళ లేచినా చింతగుట్ట దగ్గరే తెల్ల వారింది" అనే సామెత సూచిస్తున్నది. చింతగుట్ట దగ్గిర సుంకాలు వసూలుచేసే ఘట్టం ఉన్నదన్నమాట. తప్పుడు కొలతల నుపయోగించడం, ఒక వస్తువును గుత్తకొని ధర పెంచడంగూడా వర్తకుల్లో కన్పిస్తుంది. అట్టి వరిస్థితుల్లో ప్రభుత్వం శోక్యం చేసుకునేది. "తులలు తూములు పాదినింపక సాగంగనిచ్చుట"

కూడదని "ఒకడుగొన్న సరుకు లొకదాయనెక్కువ నెక్కుచెల్ల రాజులెరిగి కొనుచు కొంచెమైన వెలకుకొన్న వస్తువులను కొన్నవెలయే ఇచ్చి కొనగదగును" అని నీతిసారం ఇచ్చిన సలహా!

దేశీయ విదేశీయ వాణిజ్యం వైశ్యులు, బలిజశెట్టులు నిర్వహించేవారు. ముస్లిం రచనలనుబట్టి కవూర్ దండయాత్రలకు పూర్వమే తురక వర్తకులు ఆంధ్రదేశంలో ప్రవేశించి, మోటుపల్లి మొదలైన రేవు పట్టణాల్లో వ్యాపారం సాగించినట్లు తెలుస్తుంది. కాని వీరి సంఖ్య చాల స్వల్పం. వర్తకులు నకరం. స్వదేశీ, పరదేశీ, ఉభయదేశీ, నానాదేశి పెక్కుండ్రు అనే శ్రేణులుగా వీర్పడేవారు. కన్నడ దేశానికి చెందిన "అయ్యావళి అయినూరరు" (500) అనే సంఘం త్రిపురాంతకం వంటి వర్తక కేంద్రాలలో కనిపిస్తున్నది. ఈ శ్రేణులు ఆయా ప్రాంతాల్లో వాణిజ్యం జరుపుకోడానికి అనుమతి పత్రాలు (Licence) పొందేవి. యనమదల స్థలానికి చెందిన "వీరబలంజ ఉభయనానాదేశి పెక్కుండ్రు" పాకనాడు, వేగినాడు, అనుమకొండ స్థలాల్లో వర్తకానికి అనుమతి పొందినట్లు యనమదల శాసనం నుండి తెలుస్తున్నది. ఏదో ఒక వస్తువులో వర్తకానికి అనుమతి పత్రాలు పొందిన శ్రేణులుండేవి అయితే, ప్రతి శ్రేణికి రాజధాని నగరంతో సంబంధం ఉండేది.

కాకతీయుల నాణేలు ఎక్కువగా దొరకలేదు. కాని, శాసనాల్లో, వాఙ్మయంలో నాణేల పేర్లు, ప్రస్తావనలు ఎక్కువగా ఉన్నాయి. నాటి నాణేలన్నింటిలో పెద్దది గద్యాణము; దీన్ని నిష్కము, మాడ అనికూడ వ్యవహరించేవారు. (డా॥ పరబ్రహ్మశాస్త్రి) ఇది బంగారు నాణెము; బహుశా ప్రతాపరుద్రునిదయి వుండవచ్చు 'రూక' తరువాతి నాణెం. మాడకు పది రూకలయినట్లు బాపట్ల శాసనంనుండి తెలుస్తున్నది. రూక వెండినాణెం అయివుంటుంది. అడ్డుగ (అర్ధ) పాదిక (పాతిక) వీస అనే నాణేలను కూడ శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి. ఇవి 'రూక'లోని విభాగాలయి వుంటాయి. ఇవిగాక కొన్ని శాసనాల్లో 'చిన్నము' ప్రస క్తి ఉంది; దీని విలువ స్పష్టంగా తెలియదు.

మత, సాంఘిక పరిస్థితులు :

చాళుక్య - చోళయుగంలో ప్రారంభమైన మత,సాంఘిక సంక్షోభం కొంత వరకు కొనసాగి కాకతీయ యుగంలో సమాజం నిర్దిష్టరూపం ధరించింది. పశ్చిమ చాళుక్యుల పోషణలో జైనం తెలంగాణా ప్రాంతంలో విశేష జనాదరణ పొందింది. బోధన్, వేములవాడ, పొట్లచెరువు (పటాన్‌చెరువు), అన్నకొండ, కొల్లిపాక మొదలైన ప్రసిద్ధ జైన క్షేత్రాలు వెలసినాయి. కాకతీయులు మొదట్లో జైనమతాన్ని అనుసరించారు.వైదిక మతాభిమానులైన తూర్పు చాళుక్యుల చేతుల్లో హింసకుగురియైన జైనులకు ఆనాడు అన్నకొండ ఆశ్రయమయింది. రాజరాజనరేంద్రుడు

హింసింపగా ఋషభనాథుడనే జైనాచార్యుడు అన్మకొండకు వచ్చినాడని ఓరుగల్లు కైఫియత్ చెబుతున్నది. ప్రోలరాజు మంత్రి బేతన భార్య మైలమ అన్మకొండపై కడలాలయమనది నిర్మించింది. ప్రోలరాజు అన్మకొండ శాసనం జినేంద్ర ప్రార్థనతో ప్రారంభమవుతున్నది.

క్రమంగా బౌద్ధంవలెనే జైనంకూడ ప్రజాబాహుళ్యానికి ఆధ్యాత్మిక సంతృప్తి నియలేకపోయింది. అందుచే అద్వైతవాదులు, బ్రహ్మవాదులు, ఏకాత్మవాదులు, పాంచరాత్రులు, అభేదవాదులు, శూన్యవాదులు, కర్మవాదులు, ప్రకృతివాదులు, చార్వాకులు, పురుషత్రయైవాదులు మొదలైనవారు తమ తమ సిద్ధాంతాలను బోధిస్తున్నట్లు శైవవాఙ్మయంనుండి తెలుస్తున్నది. కాలక్రమంలో ఈ వాదాలన్నీ వెనుకాడి, భక్తిమతాలైన శైవ వైష్ణవాల్లో ప్రజలకు విశ్వాసం కుదిరింది. క్రీ.శ. 7,8 శతాబ్దానాటికే ఆంధ్రదేశంలో కాలాముఖ, పాశుపత అనే తీవ్రవాద శైవ మతశాఖలు విజృంభించినట్లు పైన చెప్పినాము. తెలంగాణా ప్రాంతంలో సయితం కాలాముఖులకు ప్రచారం లభించింది. బేతరాజు, అతని కొడుకు దుర్గరాజు శ్రీశైల శిలామఠాధిపతియైన రామేశ్వర పండితుడనే కాలాముఖాచార్యుని శిష్యులు. అలంపురం గొప్ప కాలాముఖ క్షేత్రం. వీరశైవోద్యమ ప్రచారం కూడ తెలంగాణాపై ప్రసరించింది. మల్లికార్జున పండితారాధ్యుడు పానగల్లు దర్శించి అచటి రాజును శపించినాడని అతని చరిత్ర చెబుతున్నది. ఏమైనా, కాకతి రుద్రుడు వీరశైవాన్ని ఆదరించినాడనే (డా॥ మారేమండ రామారావుగారి) అభిప్రాయానికిగాని, ఆంధ్రదేశంలో వీరశైవం ప్రాబల్యం వహించి ముస్లిం దండయాత్రల నెదిరించడానికి అవసరమైన మతావేశం ప్రజలకు కలిగించిందనే (ఆచార్య నీలకంఠశాస్త్రిగారి) అభిప్రాయానికిగాని ఆధారాలు లేవు. కాని, కాలాముఖులు, వీరశైవులు జైన మతనిర్మూలనలో ప్రముఖపాత్ర నిర్వహించినట్లు పాల్కురికి సోమనాథుని గ్రంథాలు వర్ణిస్తున్నాయి. బ్రహ్మయ అనే శైవుడు గోవూరులోని జైన వసదులను నేలమట్టం చేసినాడు. ఒక్క పొట్లచెరువులోనే 100 వసదులను ధ్వంసంచేసి, 2000 మంది జినమునులకు శైవ దీక్ష నిచ్చినారు. తిరువూరులో 18 వేల జైనులను "కాలియున్న ఱనుపఱులములందు" దిగిచినారు. ఇక సిద్ధేశ్వర చరిత్రనుబట్టి గణపతి అన్మకొండలోని జైనులను క్రూరంగా హింసించినాడు. అతని దీక్షాగురువైన విశ్వేశ్వరశివుడు 36 జైన గ్రామాలను నాశనం చేసినాడు. శైవ వాఙ్మయం అత్యుక్తి దోషానికి పాల్పడినదని అంగీకరించినా, అందు లేశ మాత్రం కూడ సత్యం లేదనడం చారిత్రక విరుద్ధం. పై స్థలాలలోని జైన శిథిలాలు నాటి విధ్వంస కాండకు నిదర్శనాలు. నాటి రాజులు స్వయంగా జైనులను హింసించినారనడం యదార్థమైనా కాకపోయినా

శైవులు జైనులపట్ల జరుపుతున్న అత్యాచారాలను ఆపకపోవడంలో ప్రజారక్షణ పట్ల తనకున్న బాధ్యతను అలక్ష్యం చేసినారని చెప్పడం తప్పుకాదు.

గణపతిదేవ, రుద్రమాంబలకాలంలోకూడా కాలానన, పాశుపత, శివ శాసన, కాపాలిక (మహావ్రత), యామిళ, సిద్ధ మొదలైన శాఖలున్నట్లు త్రిపురాంతకం, మల్కాపురం శాసనాలనుండి తెలుస్తుంది అయితే, గణపతి దేవుని కాలానికి గోళకీమఠం ఆంధ్రదేశంలో విశేష జనాదరణ పొందింది. శుద్ధ శైవ సంప్రదాయంపై గోళకీ మఠాన్ని దాహళ దేశంలో సద్భావశంభు అనే యోగి స్థాపించినాడు. దాక్షారామం, మందడం, త్రిపురాంతకం, శ్రీశైలం, పుష్పగిరి మొదలైనచోట్ల గోళకి మఠ శాఖలు వెలసినాయి. వీనిలో మందడం ప్రసిద్ధ కేంద్రమయినట్లు కన్పిస్తుంది. ఆంధ్రలో గోళకీమఠ ప్రధానాచార్యుడైన విశ్వేశ్వర శివ దేవులు గణపతిదేవుని దీక్షాగురువు. ఈతడు శైవసిద్ధాంతపారగుడేగాక వేదాధ్యయన పరుడయినట్లు తెలుస్తుంది.

కాకతీయులు శైవాన్ని ఎంత అభిమానించినప్పటికీ ఆంధ్రలో శైవం ఏకైక మతం కాలేదు. కాకతీయులు సయితం వైష్ణవాన్ని నిరాదరించలేదు. సుపర్ణకేతనాన్నిగాని వరాహలాంఛనాన్నిగాని వారు త్యజించలేదు. దక్షిణదేశం నుండి రామానుజవైష్ణవం ఆంధ్రదేశంలో ప్రవేశించి వ్యాప్తి చెందింది. నెల్లూరు, నందలూరు, తిరుపతి, మాచర్ల, బాపట్ల, మంగళగిరి, శ్రీకాకుళం. సింహాచలం, శ్రీకూర్మం మొదలైన క్షేత్రాలు కేంద్రాలుగా వైష్ణవం ప్రాబల్యం వహించింది. మఠాలు, సమయాలు వెలసినాయి. ఇట్టి పరిస్థితుల్లో శైవ వైష్ణవాలకు సంఘర్షణ తప్పలేదు. తాము బలవంతులుగా ఉన్న చోట శైవ క్షేత్రాలను రామానుజాచార్యుడు వైష్ణవ క్షేత్రాలుగా మార్చినాడని శ్రీపతి భాష్యం చాటుతున్నది. వెంకటాచల ఇతిహాసమాల అనే తిరుపతి స్థలపురాణంలో కూడా అదే సూచన ఉంది. సింహాచలాన్ని గురించికూడ అటువంటిగాథే ప్రచారంలో వుంది.

శైవ వైష్ణవాల్లో తీవ్రవాద ఉద్యమాలు వర్ణవ్యత్యాసాలను ఇతర బ్రాహ్మణ సంప్రదాయాలను నిరసించి, సాంఘిక సమత్వస్థాపనను ఆశించినాయి. వీరశైవులు లింగధారి సమాజం సృష్టించడానికి ప్రయత్నించగా వైష్ణవులు చక్రాంకితదాస సమాజాన్ని ఉద్దేశించారు. "సద్ధృతవేదార్థ చరితంబులుండ మొన్నబుట్టిన కులమ్ములమాట లేల" అని, "మిక్కిలి పదునెన్మిది వర్ణములకు నిక్కమారయ భక్తనివహంబు కులము" అనీ చాటినారు వల్లాటి బ్రహ్మనాయని సంస్కరణలు పై అధ్యాయంలో చదివినారు. వైష్ణవ దీక్షలోని ఉచ్ఛిష్టభోజన, దాసనామ ధారణ బహుళా సర్వసమభావాన్ని, ఆత్మార్పణ భావాన్ని కలిగించడానికి ఉద్దేశించి వుంటాయి. వీర శైవ, వీర వైష్ణవ ఆశలు ఫలించి, వర్ణ రహిత సమాజం ఏర్పడి, ఆంధ్రులు సమైక్యజాతిగా రూపొంది వుండినచో ముస్లిందాడులను శక్తి

వంతంగా ఆరికట్టి వుండేవారని చెప్పవచ్చు. "భక్తిపీఠ వలపు బ్రాహ్మణులతో పొత్తు" అనే పండితారాధ్యుని ప్రచారంతో వీరశైవం వెనుకాడింది. పల్నాటి యుద్ధంలో వీరవైష్ణవం వరాజయం పొందింది.

పరిస్థితులు వైదిక మతానికి అనుకూలమయినాయి శివకేశవులకు అభేదం కూర్చి వర్ణవ్యవస్థపై ఆధారపడిన సమాజ నిర్మాణం వైదిక మతోద్ధారకుల ఆదర్శం అయింది. కాకతి ప్రోలరాజు మంత్రి రామేశ్వరదీక్షితులు ఉమామహేశ్వర గ్రామణి అయినా పరివృఢ శ్రౌతక్రియాకర్మతుడు. భక్తికి కర్మకాండకు పొత్తు కూర్చే ప్రయత్నాలు పురోగమించినాయి. కాకతి రుద్రుడు రుద్రేశ్వరంలో శంభునితోబాటు కేశవుని సూర్యుని ప్రతిష్ఠించి ఆరాధించినాడు. ఆతని మంత్రి గంగాధరుడు విష్ణుభక్తుడైన స్మార్త బ్రాహ్మణుడు. ప్రజల్లో భిన్నమతాలపై సమదృష్టి ఏర్పడింది. బెక్కల్లు శాసనంలోని మల్లారెడ్డి జైనుడు; శివ, విష్ణు, బుద్ధ, జినాలయాలను నిర్మించినాడు. పంచి భట్టోపాధ్యాయుడు కేశవ, మహా దేవులకు ఆలయాలు నిల్పినట్లు మండెన శాసనం చెబుతున్నది. శైవులీ ప్రయత్నాలు నిరసించి "వేదబహిష్కృతులైన బ్రాహ్మణగార్దభంబు" లని తిట్టిపోసినారు. శైవులు పతితులని, వారి రచనలు అప్రమాణములు, అనార్యములని బ్రాహ్మణులు నిందించినారు చివరకు వైదికులదే పైచేయి అయింది. తిక్కన ప్రభావంవల్ల గణపతి వైదికమతాభిమాని అయినాడు గోళకి మఠంకూడా వైదిక మతానికి సుముఖమే. విశ్వేశ్వరశివుడు పండితులతో వేద పాఠశాల నెలకొల్పి దక్షిణదేశం నుండి నానాగోత్రాల బ్రాహ్మణులను రప్పించి వారివసతికై క్షేత్రం నిర్మించినాడు. రుద్రుడు, గణపతి 'చాతుర్వర్ణసముద్ధరణ' బిరుదం ధరించినారు. కులనిర్మూలన ప్రయత్నాలు విఫలమయినాయి. కులవైషమ్యాలు వెర్రితలలువేసి కాకతిరాజ్యం పర్యంసానికి దారి తీసినాయి. ప్రతాపరుద్రుని కాలానికి కాకతీయ రాజాస్థానంలో బ్రాహ్మణాధిక్యం సుప్రతిష్ఠమయినట్లు పిడుపర్తి సోముని బసవ పురాణం (క్రీ శ. 7 వ శ.) నుండి తెలుస్తుంది. చాలాకాలం క్రితమే శంకరుడు స్మార్తమతాన్ని ప్రవర్తింప చేసినాడు. 'అద్వైతం' అంటూ తిక్కన పేర్కొన్నది ఆ మతమేనని చెప్పవచ్చు. కర్మ.సిద్ధాంత మాయావాదాలపై రూపొంది శివకేశవులకు అభేదం పాటించిన స్మార్త సమన్వయ మతం ప్రజల్లో వ్యాప్తిచెంద సాగింది.

సమన్వయ మతపురోగతి ఫలితంగా బహుదేవతారాధన ప్రబలమయింది. బహుళా ఒకే దేవత నారాధించడం వల్ల కోర్కెలన్నీ తీరవనే భయమేమో! జైన దేవతలు, ఆచారాలు హిందూమతంలో ప్రవేశించినాయి. కాకతమ్మ, కోగుళాంబ మొదల్లో జైనదేవతలేనని ప్రసిద్ధి. ప్రజల్లో అనేక మూఢవిశ్వాసాలు ఆచారాలు కన్పిస్తాయి. జంతుబలులు, ఆత్మబలిదానాలు వివరీతమయినాయి. శివభక్తులు

వీరావేశంలో గండకత్తెరతో తలలు కత్తిరించుకొనేవారు. మైలారదేవుని ఆరాధనలో ఇట్టి వీరకృత్యాలెక్కువ. ఇతడు శివసంబంధియైన క్షుద్రదేవుడని కొందరి అభిప్రాయం. కొన్ని శతాబ్దాల్లో వీరారాధన మెండయింది. పల్నాటి వీరులకు ఉత్సవాలు జరిపేవారు. ఓరుగల్లులో వీరగాథలకు ప్రచారం బాగా ఉన్నట్లు క్రీడాభిరామంవల్ల తెలుస్తున్నది. ప్రతి దేవాలయంలోను ఉత్సవాలు జరిగేవి. వానిలో తిరునాల చాల ముఖ్యమయింది. ఐదు రోజులు జరిగే తిరునాలకు గ్రామాంతరాలనుండి కూడ జనంమూగేవారు. గ్రామదేవతలకు కొలుపులు జరిగేవి. ఓరుగల్లులోని కాకతమ్మ కొలుపులో మాలెతలు పాల్గొనేవారు. కొలుపు సందర్భంలో సిడమెక్కి ఆడడం సాధారణం. "గాలంపు గొంకి కంకాళ చర్మము గ్రుచ్చి ఉడువీధినుయ్యేలలూగువారు" అని క్రీడాభిరామం సిడమును వర్ణిస్తున్నది.

కళ్తిమత విజృంభణతో దేవాలయం మతానికి తద్వారా సాంఘిక కార్య కలాపాలకూ కేంద్రమయింది. దేవాలయం సప్తసంతానాల్లో ఒకటి అయినందున రాజులు, వారి సామంతోద్యోగుల పోషణలో ఆలయ నిర్మాణం విరివిగా సాగింది. గ్రామాలు, భూములు, ధనవస్తువాహనాదులు దానంగా స్వీకరించి, ఆలయం ఐశ్వర్యవంతమైన సంస్థగా రూపొందింది. శ్రీశైలమల్లికార్జునునకు సభినాడు, దోవసముద్రం మధ్య దేశంలో 70 గ్రామాల్లో భూములుండేవి. ముఖ్య ఆలయా లన్నింటికీ పెద్ద భూవసతు లేర్పడి, అవి భూస్వాములుగా తయారయినాయి.

ఆలయాన్ని దేవస్థానం అని వ్యవహరించేవారు. రాజ్యపాలన విధానం అనుసరిస్తూ దేవస్థానపాలనను రూపొందించినారు. ఆలయ ఉద్యోగి బృందంతో స్థానాపతులు, మానులు (మాన్యులు), సానులు, నిబంధకారులు అనే వర్గీకరణ ఉండేది. స్థానావతులు ప్రధానాధికారులు. వీరిలోనివారే భూకారులు. కొట్టరు, భండారి, శ్రీకరణం మొదలైన ఉద్యోగులు, మానులు, నట్టువగాండ్రు, పాట గాండ్రు, వాద్యగాండ్రు, కాసె మొదలైన ఇతర పరిచారకులు నిబంధకారులు. ఈ వర్గాలవారు సంఘాలుగా ఏర్పడి తమ విధులు నిర్వర్తించేవారు. శాసనాల్లో 'సానిమున్నూరు' అనేమాట తరచుగా కన్పిస్తుంది. ఇది సానుల వృత్తిసంఘ మయివుంటుంది. రాజ్యపాలన శాఖలను వర్యవేక్షించడానికి ఉన్నట్లే ఆలయ ఉద్యోగిబృంద పర్యవేక్షణకు బాహత్తర నియోగాధిపతి ఉండేవాడు.

దేవస్థానంపై ఆ గ్రామ ప్రజలు, పరిసర గ్రామ ప్రజలు ఆధారపడివుండే వారు. ఆలయ భూములు రైతులు సాగు చేసేవారు. ఆలయ ఆవసరాలకు భిన్న వృత్తిసంఘాలు కృషి చేస్తుండేవి. ప్రతి పెద్ద ఆలయానికి అనుబంధంగా మఠాలు, సత్రాలు, విద్యాలయాలు, ఆరోగ్యశాలలు ఏర్పడేవి. బీదసాదలకు, బాట సారులకు, విద్యార్థులకు సత్రాలలో ఉచిత భోజన సౌకర్యం వుండేది. మందరం సత్రంలో విప్రులు. మొదలు పంచముల వరకు అన్నప్రదానం చేసేవారు. తెలుగు

లోని "సత్రశోజనం మఠనిద్ర" అనే సామెతవల్ల కొంచెం సౌకర్యాలుపయోగించుకొని సోమరులయ్యేవారని భావించవచ్చు. అంతేగాక, ఆలయాలు 'బ్యాంకు'లుగా, 'నాటకశాలలు'గా 'ప్రదర్శనశాలలు'గా, వర్తకశ్రేణులకు కార్యస్థానాలు (నకరం)గా ఉపకరించేవి. ఇన్నివిధాల ఐశ్వర్యవంతమైన ఆలయంచుట్టూ సామాజిక కార్యక్రమాలు అల్లుకొనివున్నందునే ముస్లిములు ఆలయాలమీద దృష్టి కేంద్రీకరించినారు. ఆలయ విధ్వంసనంతో సామాజిక జీవితం చిచ్చిన్నమై దేశాక్రమణ సులభం కాగలదని వారి ఉద్దేశమయివుంటుంది.

కాకతీయులు ఏ కులానికి చెందింది స్పష్టంగా చెప్పలేము. జైన, శైవ మతాలద్వారా సాంఘిక ఉన్నతి సాధించి రాజకీయాధికారం బలపరచుకొన్న తర్వాత రుద్రుని కాలంనుండి వైదిక మతాభిమానులైనారు. వైదికమత ప్రాబల్యంతో వర్ణవ్యవస్థ పాదుకొన్నది. పేరశైవ పేరవైష్ణవాలు కుల నిర్మూలనను సాధింపకపోగా వానివల్ల బలిజ, సాతాని మొదలైన కొత్తకులాలు ఏర్పడినాయి. బ్రహ్మన్న పేరవైష్ణవ ఫలితమే పద్మనాయకులని ఒక అభిప్రాయం వుంది. అయితే, రాజకీయ ప్రాబల్యం, ఆర్థిక పుష్టి సాధనాలుగా సాంఘిక పరివర్తనం కొనసాగింది. మాచేడు (వరంగల్ జిల్లా) శాసనంలో కాకతి ప్రోలరాజు సేనాని పుళింద కులస్థుడు. తన వర్ణాన్ని బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్ర వర్ణాలను రక్షించడానికే బ్రహ్మ సృష్టించినట్లు చెప్పుకున్నాడు. ఈ కులస్థులు - బోయలవలె - ఏ కులంలో లీనమైపోయినది చెప్పలేము. నాటి శాసనాల్లో అష్టాదశ వర్ణాల ప్రస క్తి ఉంది. వర్ణాంతర వివాహాలు అక్కడక్కడ కనిపించినా అవి కేవలం రాజకీయ వివాహాలై వర్ణ సామరస్యానికి తోడ్పడలేదు. గ్రామాల్లో వర్ణాలమధ్య సమాధానం వుంది సామాజిక జీవితం ప్రశాంతంగా సాగినట్లు శాసనాలు సూచిస్తున్నాయి. కాని, రాజకీయంగా ప్రాబల్యం వహించిన రెడ్డి, వెలమ కులాలమధ్య అధికారానికై పోటి ప్రారంభమయింది. ఈ వర్ణాలు కాకతీయుల పతనానంతరం కూడ పరస్పర యుద్ధాల్లో మునిగి, విజయనగరాజ్య విస్తరణకు అవకాశం కల్పించడం శోచనీయం.

కుల సంఘాలు కాకతీయయుగ సాంఘిక జీవితానికొక ప్రత్యేక లక్షణం. కుల సంఘాలను 'సమయము'లని వ్యవహరించేవారు. బ్రాహ్మణ సమయానికి 'మహా జనులు' అని, వైశ్యసంఘానికి 'నకరము' అని ప్రత్యేకములైన పేర్లు. శైవ, వైష్ణవ సమయాలు ఆయా దేవస్థానములకు చెందిన అర్చక సంఘాలని చెప్పవచ్చు. సానిమున్నూరు, తెలికిదేవరు, పంచాణంవారు కులసంఘాలే. శాసనాల్లో ఊరుసమయ, స్థలసమయ అనే పేర్లు వున్నందున సమయాలు రెండు స్థాయిలలో వున్నట్లు తెలుస్తుంది. ప్రతి సమయానికి సమయాచారం. కులం కట్టుబాటు వుంటుంది. సమయం స్థానికంగా కొన్ని పన్నులు వసూలు చేసుకొనవచ్చు.

సమయాచారానికి విరుద్ధంగా ప్రవర్తించినవారిని, తదితర నేరస్థులను న్యాయ విచారణ జరిపి 'సమయచండను' ఎధిస్తుంది. రాష్ట్ర శాసనంలోని సమయ సేనాపతి బహుశా సమయాచారాన్ని అమలు జరిపే ఉద్యోగి అయివుంటాడు. కుల సంఘాల సమక్షంలోనే రాజోద్యోగులు గ్రామంలోని ముఖ్య వ్యవహారాలు నిర్వహించేవారు. నిరంకుశంగా వ్యవహరించే మండలాధీశులపై ప్రభుత్వానికి ఫిర్యాదు చేయడమేకాక ఉద్యోగుల నడుపులో వుంచేవారు. సమయాలు అనుభవించిన ఈ స్వీయ పాలనాధికారాలవల్ల వాటి నిరంకుశ రాచరికం కొంతవరకు బాధ్యతాయుతమైందని భావించవచ్చును

అష్టాదశ వర్ణాలలో అగ్రవర్ణమైన బ్రాహ్మణులు రాజకీయ ప్రాబల్యం మరింత కోల్పోయినారు. రాజకీయాధికారం చతుర్థవర్ణం పరమైంది. నామ మాత్రంగా వున్న క్షత్రియ వంశాలు అధికారంలోవున్న చతుర్థవర్ణాలతో వివాహ సంబంధాలు చేయడానికి వెనుకాడలేదు. అన్ని వర్ణాలలోను అనేక దురాచారాలు ప్రబలినాయి. బాల్య వివాహం, వరశుల్కం, ఓలి ఇచ్చి స్త్రీని పెండ్లాడటం, నిర్బంధ వైధవ్యం, సతీ సహగమనం తరచు కన్పిస్తున్నాయి. సామాన్య ప్రజల్లో విద్యాగంధం మృగ్యం. జూదం, మద్యపానం, కోడి, పొట్టేళ్ళ పందేలు మొదలైన దుర్వ్యసనాలు బీదలపాలిటి పెనుభూతాలయినాయి దేవదాసీలకు, వేశ్యలకు సంఘంలో గౌరవప్రదమైన స్థానం ఉండేది. వారు గజ్జ కట్టనిదే వివాహాది సాంఘిక కార్యాలుగాని, దేవతాకార్యాలుగాని జరిగేవి కావు వేశ్యాలోలత్వం సర్వసాధారణం. వేశ్యలు నృత్య, సంగీత, సాహిత్య చిత్రలేఖనాల్లో ప్రవీణలై, కవిపండితులను పోషించేవారు. ప్రతాపరుద్రుని ఉంపుడుకత్తె మాచల్దేవికి ఉన్న ప్రశస్తి ఢిల్లీ సురతాణికి కూడ లేదట.

విద్యా - భాషాపోషణ :

చాళుక్య యుగంలో ప్రారంభమైన భాషా సారస్వతోద్యమానికి కాకతీయ యుగంలో నూతనోత్తేజం లభించింది. కాకతీయ శాసనాల్లో విద్యా మంటపాల ప్రస క్తి కన్పిస్తుంది. ఇవి మందడం, పుష్పగిరి మొదలైన ప్రసిద్ధ ఆలయాల్లో వున్నందున వీనిలో మత చర్చలు, సాహిత్య గోష్ఠులు జరిగేవని భావించవచ్చు. ప్రతాపరుద్రుని ఖండవల్లి శాసనం ఘటశాసనులైన విప్రులను పేర్కొంటున్నది. వీరు ఘటికాస్థానాల్లోని ఆచార్యులై వుంటారు. మందడంలో విశ్వేశ్వర శివదీక్ష వేద పాఠశాలను నెలకొల్పినాడు. వేద-వేదాంగ ఇతిహాస ధర్మశాస్త్ర పురాణ విదులైనవారిని శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి. వీనితోబాటు గణిత, (వ్యాకరణ ప్రాతిసీయ) జ్యోతిష, ఆయుర్వేద విద్యల్లో పరిశ్రమ జరిగింది. అయితే, ఈ విద్యల్లో బాలాభాగం అగ్రవర్ణాలకే పరిమితం

సంస్కృతం :

కాకతీయుల రాజభాష సంస్కృతమే వారి శాసనాల్లో చాలాభాగం సంస్కృతంలోనే ఉన్నాయి. వారిసామంతులు కూడ శాసనాల్లో సంస్కృతాన్నే తరచు వాడినారు. అన్నకొండ, పాకాల, పాలంపేట, వర్ధమానపుర, జాద పురాది శాసనాలు చిన్న చిన్న ఖండ కావ్యాలని చెప్పవచ్చు. వీని రచయితలు చిత్రకవిత్వంలో నిష్ణాతులు. మల్యాలగుండని బూదపుర శాసనకర్త ఆభినవ మయూర సూరికొడుకు ఈశ్వర భట్టోపాధ్యాయుడు. ఇతడు 'పదవాక్యప్రమేయ విచిత్ర కవిత్వ తత్వజ్ఞుడు.' పాకాల శాసన రచయిత అయిన కవిచక్రవర్తి గణపతి ఆస్థానకవి అయివుంటాడు.

కాకతి రుద్రుడు స్వయంగా కవి. 'నీతిసార' అనే రాజనీతి గ్రంథాన్ని సంస్కృతంలోను, తెలుగులోనుకూడ రచించినాడని ప్రసిద్ధి. ఇక ప్రతాపరుద్రుని ఆస్థానం కవిపండిత కల్పతరువైంది. అతని ఆస్థానంలో అగస్త్యుడు 74 కావ్యాలు ప్రాసినాడట వానిలో నలకీర్తికౌముది అనే ఖండకావ్యం, బాలభారత మహాకావ్యం, కృష్ణచరిత ముఖ్యమైనవి. విజయనగరాధీశుడైన మొదటి బుక్కరాయలి కోడలు గంగాదేవి తన మధురావిజయంలో అగస్త్యుని తన గురువుగా కీర్తించింది. ఉత్తర రామవకావ్య, నిరోష్ఠ్యరామాయణాది కావ్యాలు రచించిన శాకల్యమల్లభట్టు ప్రతాపరుద్రుని పోషణ నందుకొన్నాడు. ఈ కాలంలోనే విద్దనాచార్యులు 'ప్రమేయచర్చామృత'న్ని గండయభట్టు శ్రీహర్షుని 'ఖండన ఖండఖాద్య' అనే వేదాంత గ్రంథానికి వ్యాఖ్యానమూ రచించినారు నాటి కవులందరిలో ప్రతాపరుద్రుని ఆస్థానకవియైన విద్యానాథుడు అగ్రగణ్యుడు. ఈతడు 'ప్రతాప రుద్ర యశోభూషణ' మనే అలంకార గ్రంథాన్ని రచించి, ప్రతాపరుద్రుని మన తను కీర్తించినాడు. విద్యానాథుడు, అగస్త్యుడు ఒక్కరేనని కొందరు, కాళిదాసుని కావ్యాలకు వ్యాఖ్యాతయైన మల్లినాథుడే విద్యానాథుడని మరికొందరు అభిప్రాయ పడుతున్నారు

తెలుగు :

ఆంధ్రత్వానికి వ్యక్తిత్వం ఆంధ్రులలో జాతీయ చైతన్య వికాసం కలిగించిన కాకతీయులు తెలుగును ఆస్థానభాషగా చేయలేదు. అయినప్పటికీ చాళుక్య యుగంలో ప్రారంభమైన ఆంధ్ర సాహితీ స్రవంతి అవిచ్ఛిన్నమై కాక తీయ యుగాన్ని రసవత్తరం చేసింది ఇక్కడ సోమనాథాది మహాకవులెందరో తెలుగుభాషకు అమూల్యాలంకారాలు సమకూర్చినారు. కాకతీయ సేనానులు తెలుగులో కృతికర్తలు కృతిభర్తలు అయినారు తెలుగు సారస్వత చరిత్రలో విజయనగరం సృష్టించిందని భావిస్తున్న స్వర్ణయుగానికి కాకతీయ యుగంలోనే నాంది ప్రస్తావన జరిగింది.

కాకతీయ యుగంలో తెలుగు భాష సర్వతోముఖ వికాసం సాధించడమే గాక ఒక ప్రత్యేక వైలక్షణ్యం ప్రదర్శించింది. చాళుక్యులు సంస్కృత సంప్రదాయ సిద్ధమైన మార్గకవిత్వం ప్రవేశపెట్టినారు. సంస్కృత శ్లోకంతో ఆంధ్ర మహాభారతం ప్రారంభించి నన్నయ తనకు గీర్వాణ సంస్కృతిలోను, మార్గ కవిత్వంలోను ఉన్న అభిమానం చాటినాడు. సంస్కృతభాషా సంప్రదాయాలు తెలుగులోనికి దిగుమతి అయినాయి. 'ఆరూఢి గద్య పదాత్మక సంస్కృత భూయిష్ఠ రచన'తో అక్షర రమ్యత సాధించవచ్చును. గాని, ప్రజాదరణ పొందడం కష్టమనే సత్యాన్ని శైవ మత ప్రచారకులు గ్రహించినారు. వైదిక సంస్కృతికి ప్రధానమైన వర్ణ వ్యవస్థతోబాటు సంస్కృత భూయిష్ఠ రచనను నిరసించినారు. జైన బౌద్ధాలను రూపుమాపి ప్రజల్లో దైవభక్తి కలిగించడానికి ప్రజలకు సుబోధకమైన భాషలో ధర్మబోధనకై దేశి కవిత్వాన్ని సాధనంగా గ్రహించినారు. దేశి కవిత్వం అంటే దేశి ఛందములతో - మాత్రాగణబద్ధములై సులభంగా కంఠస్థం చేయడానికి అనువైన ద్విపద, రగడ, మంజరి, కందము మొదలైన ఛందములతో శైవ సిద్ధాంతాన్ని ప్రజల నిత్యజీవితంలో భాగంగా చేయడం వారి ఆశయం. దేశి ఛందములకు దేశి భాషయే సముచితం. ప్రజలకు చిరపరిచయమైన సామెతలు, నానుడులతో కూడిన జానుతెనుగే దేశిభాష. "జాను తెనుగు విశేషము ప్రసన్నతకు" అన్నారు. "ఉరుతర గద్య పద్యోక్తుల కంటె సరసమై పరిగిన జానుతెలుగు చర్చింపగా సర్వసామాన్యమగుట" చేత జాను తెలుగులో దేశికవితోద్యమాన్ని శైవకవులు ప్రారంభించినారు ఈ ఉద్యమానికి అద్యుడనదగిన పాల్కురికిసోమన కాలంనాటికే వెన్నెల పదాలు, తుమ్మెద పదాలు మొదలయిన గేయ వాఙ్మయం విశేష ప్రచారంలో ఉన్నట్లు ఆతని గ్రంథాల వల్లనే తెలుస్తున్నది. వర్ణవ్యత్యాసాలను ధిక్కరించి సాంఘిక విప్లవాన్ని బోధించినట్లే మార్గకవితా నియమాల నుల్లంఘించి భాషలో కూడ శైవులు విప్లవానికి ప్రయత్నించినారు.కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుగారి మాటలలో మార్గ-దేశి కవిత్వాల్లో "ఒకటి పురాతనము, రెండవది నవీనము; ఒకటి వేదోక్తమైన కర్మపథము, రెండవది భాగవతాయత్తమైన భక్తిపరము; ఒకటి గ్రంథస్థము, రెండవది ముఖస్థము; ఒకటి బ్రాహ్మణ సాహిత్య సంవర్ధితము, రెండవది ప్రజాసాహిత్య సంవర్ధితము.'

దేశికవితా ఉద్యమం శైవులకు మాత్రమే పరిమితం కాలేదు వైష్ణవుల పైనా, మార్గకవులపై గూడ ఆ ప్రభావం ప్రసరించింది. ఆ ఉద్యమంలోని గుణాన్ని గ్రహించి మార్గకవులు వైదిక ధర్మ సందేశాన్ని ప్రజానీకానికి సుబోధకమయ్యే విధంగా రచనలు సాగించినారు. తిక్కనయే మార్గకవితారీతిని సంస్కరించడానికి పూనుకొన్నాడు. అంతి అలతివదాలతో గంభీరార్థబోధనయే

ఉత్తమ కావ్యశిల్పమనీ, తేటతెనుగులో తన ఆంధ్రమహాభారతం 'సర్వసామాన్యమై' 'ఆంధ్రావళిమోదము' చెందునట్లు రచించి ఉభయకవి మిత్రుడయినాడు ఇతర మార్గకవులు సయితం తిక్కనననుసరించి తమకున్న సామాజిక బాధ్యతను గుర్తించినారో ఏమోగాని ప్రజలను దృష్టిలో వుంచుకొని రచనలు చేసినారు. ప్రజలవైకి కవులు దృష్టి మరల్చడం చేతనే ఈ యుగ కవిత్వంలో జాను తెనుగు ఎక్కువగా గోచరిస్తుంది. ఈ విధంగా మత సాంఘిక పరిణామాలకు కారకులై కవులొక పెద్ద ఉద్యమానికి నాయకులయినారు. ఆంధ్రుల చరిత్రలో యే యుగంలో కూడ కవులు ప్రజలకింత సన్నిహితులై జాతీయ జీవన ప్రవంతిలో ప్రముఖ పాత్ర వహించినట్లు కన్పించదు.

కాకతీయ యుగసారస్వతాన్ని స్థూలంగా మత లౌకిక శాఖలుగా విభజించ వచ్చు. మత సారస్వతంలో శైవ, వైష్ణవ, వైదిక శాఖలున్నాయి. జైనులు సయితం సారస్వత సేవ చేసినారుగాని, వారి వసదులవలెనే వారి రచనలు కూడ రూపుమాసినాయి. జైన కవులందరిలో ఆదర్వణుడు అగ్రగణ్యుడు. విరాట పర్వాన్నితడు అనువదించినట్లు తెలుస్తుంది. కాని అందులో కొన్ని పద్యాలు మాత్రమే లభ్యమవుతున్నాయి. అప్పయార్యుడనే మరొక జైనకవి 'జైనేంద్ర కళ్యాణాభ్యుదయం' అనే కావ్యాన్ని క్రీ.శ: 1310 లో పూర్తి చేసినట్లు చెప్పుకున్నాడు.

శివకవుల ప్రాబల్యం ఎక్కువగా ఉన్నందున ఆంధ్ర సారస్వత చరిత్రలో కాకతీయ యుగాన్ని కొందరు శైవయుగం అంటారు ప్రస్తుతం లభిస్తున్న రచనలనుబట్టి తెలుగులో శైవ సాహిత్యానికి మల్లికార్జున పండితుని శివతత్వసారమే శ్రీకారం. పండితారాధ్యుడు ఇంచుమించు కాకతి రుద్రుని కాలంవాడు (క్రీ.శ. 1156-1180) తరువాత చెప్పదగినవాడు యధావాక్కుల అన్నమయ్య; సర్వేశ్వర శతక కర్త. ఈతడు క్రీ.శ. 1240 ప్రాంతంలో జీవించినాడు. శివదేవయ్య కాకతీయుల్లో చివరి ముగ్గురి ఆస్థానాల్లో మంత్రిగా ఉండేవాడు. పరమ శైవుడు. 'శివదేవదీపిక' అనే మకుటంతో శతకం రచించినాడు. శివదేవయ్య, గణపతి దీక్షా గురువైన విశ్వేశ్వర శివాచార్యులు ఒక్కరేనని కొందరి అభిప్రాయం. శివ కవులందరిలో అగ్రగణ్యుడు పాల్కురికి సోమనాథుడు. మతావేశంలో భక్తి పారవశ్యంలో నిరంకుశ కవితా విహారంలో అతనికతడే సాటి. బసవేశ్వర పండితారాధ్యుల సిద్ధాంతాలకు హత్తుగూర్చి ఆంధ్రదేశంలో ప్రచారం చేసినాడు. ఓరుగల్లు సమీపంలో ఉన్న పాలకుర్తి సోమనాథుని జన్మస్థలం. ఈతని కాలాన్ని గురించి తీవ్ర అభిప్రాయ భేదాలున్నాయి. కాని ప్రతాపరుద్రుని కాలంవారని క్రీ.శ. 1323 కు ఇంచుక పూర్వం - ఓరుగల్లును విడిచి వెళ్ళినాడని పిదువర్తి సోమనాథుని రచన విశ్వాస యోగ్యంగా కన్పిస్తుంది. తెలుగులో దేశికవిజారీతికి

గౌరవం కల్పించినది సోమనాథుడే మార్గకవుల దూషణలను లెక్కచేయక తన ఆశయంలో అచంచలమైన దీక్షతో కావ్యరచన సాగించిన భగీరథుడు సోమనాథుడు పండితారాధ్య చరిత్ర, బసవపురాణం అనే ద్విపద కావ్యాలను అనుభవసారం అనే పద్యకావ్యాన్ని, వషాధిప శతకాన్ని రచించి, ఆంధ్రదేశంలో శైవ విజ్ఞాన పీఠాన్ని అలంకరించినాడు. కన్నడంలో బసవన రగడ, గంగోత్పత్తి రగడ, సద్గురు రగడ మొదలైనవి, సంస్కృతంలో రుద్రభాష్యాన్ని రచించినాడు. సోమనాథుని తెలుగు కృతులన్నింటిలో ఇతివృత్తం స్వతంత్రం, కవిత్వం స్వతంత్రం, భాషలోగూడ స్వాతంత్ర్యం గోచరిస్తుంది. అందుచేత సోమన ద్విపద కావ్యాలే తెలుగులో మొదటి స్వతంత్ర కావ్యాలని చెప్పవచ్చు. పాల్కురికి సోమనకు సమకాలికుడై, శివభక్తి పారవశ్యంలో అతడి శిష్యుడైన చక్రపాణి రంగనాథుడు వేలసంఖ్యలో పద్యాలూ, రగడలూ రచించినాడు.

ఆంధ్రదేశంలో వైష్ణవం శైవమంతటి ప్రాబల్యం వహించలేదు. వైష్ణవ సారస్వతం కూడ పెద్దగా లేదు. వానిలో భాస్కర రామాయణం మొదటి గ్రంథమని చెప్పవచ్చు. దీని కర్తృత్వాన్ని గురించి పెద్ద 'రగడ' ఉంది. ఆశ్వాసాంత గద్యలనుబట్టి రామాయణాన్ని నలుగురు పూర్తిచేసినట్లుంది. బాలకాండ, కిష్కింధ, సుందరకాండలు మల్లికార్జునభట్టు; అయోధ్యకాండను కుమార రుద్రదేవుడు, అరణ్యకాండను, యుద్ధకాండలో కొంతభాగాన్ని హుళక్కి భాస్కరుడు; యుద్ధకాండశేషాన్ని అయ్యలార్యుడు రచించినారు. తరువాతి కవులు రామాయణకర్తగా హుళక్కి భాస్కరుని కీర్తించినారు. అందుచే హుళక్కి భాస్కరుడే తన కుమారుడైన మల్లికార్జునభట్టు శిష్యులైన రుద్రదేవ, అప్పలార్యుల సహాయంతో రామాయణ రచన గావించినాడని చెప్పవచ్చు. రామాయణంలో కొన్ని భాగాలు సాహినీమారుని కంకితమయినాయి. సాహినీమారుడు ప్రతాపరుద్రుని సైన్యంలో ఉద్యోగి. రామాయణరచన అతని ప్రోత్సాహంలో జరిగి వుంటుంది. మార్గ కవితారీతిలో తయారైన భాస్కర రామాయణం బహుళ ప్రజాదరణ పొందనందున రామాయణగాథను ప్రజల్లో వ్యాపింపజేయడానికై శివకవుల మార్గం అనుసరించి వైష్ణవులు ద్విపద రామాయణం రచించి వుంటారు. దాన్ని గురించి ముందు ఆధ్యాయంలో ఆలోచిద్దాం.

వైదిక మతాభిమానులైన కవుల్లో తిక్కన అగ్రగణ్యుడు, నాది మతసారస్తోద్యమాల్లో తిక్కన నిర్వహించిన పాత్రను పై అధ్యాయంలో చదివినారు. అతని తరువాత పేర్కొనదగినవారు అతని శిష్యులైన మార్కన, కేతన. మారన మార్కండేయ పురాణాన్ని తెనిగించి నాగయగన్న మంత్రికి అంకితం ఇచ్చినాడు. స్మార్తమతం విజయం పొందుతున్న రోజుల్లో మార్కండేయ పురాణం ఆంధ్రీకరణ సముచితంగా ఉంది. మూలమటిక కేతన దశకుమార

చరిత్రను అనువదించినాడు. కేతన శబ్దశాస్త్ర, ధర్మశాస్త్రవేత్త; వివిధ కళా నిపుణుడు. సంస్కృతాద్యనేక భాషా కావ్య రచనా విశారదుడు. అభినవ దండి బిరుదాంచితుడు. దశకుమార చరిత్ర తెలుగులో మొదటి కథా కావ్యమని ప్రసిద్ధి. కేతనకు ఇంచుమించు సమకాలికుడు మంచన. నందూరు గుండన మంత్రి కోరికపై అతనికి అంకితంగా కేయూర బాహు చరిత్రను రచించినాడు. వెలనాటి వృత్తీశ్వరుని (1182-1207) మంత్రియైన నందూరి కేతన మనుమడు గుండనమంత్రి (క్రీ శ. 1260). కేయూర బాహు చరిత్ర ఇంచుమించు స్వతంత్రమే. ఇదీ కథా కావ్యమే.

పండిత పామర హృదయంగమలై శైవ సంకీర్తనకు అత్యంతము అనుకూలములైన శతకము లీయుగంలోనే ప్రారంభమయినాయి. ఈ ప్రక్రియకు గూడ శివకవులే ఆద్యులు. పండితారాధ్యుడు, పాల్కురికి సోమన, శివదేవయ్య, అన్నమయ్య శతకాలు రచించినట్లు పరిశీలించినాము. తిక్కన సోమయాజి సయితం 'కృష్ణ శతకం' రచించినట్లు ప్రతీతి. నీతులను సూత్రీకరించి ప్రజలకు బోధించడానికి శతకాలు ఉపయోగపడినాయి బద్దెన 'నీతి శతకం' ఇందుకు చక్కని ఉదాహరణ. శైవ శతకాలలో మతావేశంతో బాటు మార్గ కవితా నియమోల్లంఘనం, మోక్షసాధనంతోబాటు భాషను సయితం ప్రజల వరం చేయాలనే తాపత్రయం కన్పిస్తుందనడానికి ఈ క్రింది పద్యం నిదర్శనం:

ఏనిన్నే శరణంబు బాంధవులుగానీ ఎల్లవారుం బగే
కానీ మృత్యువు తల్లికిందువడనీ కాయుండు గీవెట్లనీ
నానాకర్మచయంబు గింజుకొనసీ నాకేమి నేరాజ నిం
తే నీచాటున దాగియున్నవుడు భీతేయింక సర్వేశ్వరా!

మతేతరమైన లౌకిక సారస్వతంలో శాస్త్ర గ్రంథాలు, శృంగార రస ప్రధానాలైన ప్రబంధాలను వేర్చవచ్చు. శాస్త్ర గ్రంథాల్లో కేతన అనువదించిన విజ్ఞానేశ్వరీయమనే యాజ్ఞవల్క్య ధర్మశాస్త్రం ప్రథమగణ్యం. వైదిక ధర్మంతో బాటు, సాంఘిక నియమావళిని కూడా ప్రజల్లో వ్యాపింపజేయడం అతని లక్ష్యం అయినట్లు చెప్పుకున్నాడు. "తజ్ఞులకు దెలియునట్లుగ, ప్రాజ్ఞులు మదిమెచ్చ తెనుగు పద్యంబులను తత్వజ్ఞుడు మ్రానయకేతన విజ్ఞానేశ్వరము జగతివెలయగ జెప్పెన్." ఈ దృక్పథంలో దేశి కవితోద్యమ ప్రభావం కన్పిస్తుంది. తెలుగు భాషాశాస్త్రానికి కూడ కేతనయే పునాది వేసినాడు. తన ఆంధ్ర భాషాభూషణం ద్వారా తెలుగులో వ్యాకరణం లేని లోటు తీర్చినాడు. తరువాత అథర్వణుని కారికలు, కవిరాక్షసీయం వెలువడినాయి. తిక్కన కూడ 'కవి వాగ్బంధనము'నే చందో గ్రంథం వ్రాసినాడని ప్రతీతి. కాకతీయ యుగంలో పెక్కు రాజనీతి గ్రంథాలు తెలుగులో రావడం ఒక విశేషం. వానిలో బద్దెన నీతిశాస్త్ర ముక్తావళి

తరువాత పేర్కొనదగింది ప్రతాపరుద్రుని నీతిసారం. బద్దెనగూడ "వినం జదువన్ గదుమంచిదంచు జెప్పెర కవి నీతి పద్ధతులు జేసె వినోదము బాల బోధకున్". బాల బోధనకు ప్రత్యేకంగా సుమతీ శతకం కూడ బద్దెన రచించి నాడు. దాని తరువాత వచ్చినవి క్షేమేంద్రుని 'ముద్రామాత్యం', శివదేవయ్య 'పురుషార్థసారం'. క్షేమేంద్రు డనేది బిరుదమై వుంటుంది. ఈతడు క్రీ. శ. 1200 ప్రాంతంవాడని ఒక అభిప్రాయం. ఆంధ్ర భోజుడనే కవి 'నీతి భూషణం' రచించినట్లు లక్షణ గ్రంథాం నుండి తెలుస్తున్నది. భోజకవి 'చారుచర్య'ను అనువదించినందున అవ్వనమంత్రికి 'ఆంధ్రభోజ' బిరుదం వచ్చిందని, నీతి భూషణకర్త అతడేనని విమర్శకుల అభిప్రాయం. అదర్శప్రాయమైన దినచర్యను వివరించే వైద్య గ్రంథం చారుచర్య.

ఇక ప్రబంధాలు వర్ణనాత్మక శృంగార కావ్యాలు. కాకతీయ యుగంలో రాజకీయంగా దేశం సమైక్యమై, శాంతి లభించింది. ఆర్థికంగా పుష్టి సంతరించు కొన్నది. జైన శైవ వైష్ణవ సంఘర్షణ వెనుకాడి, సమన్వయమతమైన స్మార్తం పురోగమిస్తున్నది. పరిష్కరించవలసిన జరూరు సమస్యలు లేవు. ఇట్టి ప్రశాంత వాతావరణంలో కవుల దృష్టి శృంగార కావ్యం వైపు మరలింది. ప్రబంధ యుగానికి తిక్కనయే నాంది పలికినాడని, అతని భారతంలోని ప్రతి పర్వమూ ఒక ప్రబంధము అనే అభిప్రాయం ఉంది. అయితే, నాది శృంగార దృష్టికి తిక్కన పెద తండ్రిగా భావిస్తున్న కేతన కృతమైన 'కాదంబరి', ఈ యుగం చివర్లో జీవించిన రావిపాటి త్రిపురాంతకుని 'మదన విజయం' చక్కని ఉదాహరణలు. త్రిపురాంతకుడు (తిప్పన్న) 'ప్రేమాభిరామం' అనే పేరి నాటకాన్ని సంస్కృతంలో రచించినాడని, దానికి అనువాదమే వినుకొండ వల్లభామాత్యుని 'క్రీడాభిరామ' మని తెలుస్తుంది. ఓరుగల్లులోని మత సాంఘిక జీవితానికి దర్పణం వంటిది క్రీడాభిరామం. తిప్పన్న 'అంబికా శతకం' కూడ వ్రాసినాడు. అందులోని ఈ క్రింది పద్యంలోనిది భక్తి పారవశ్యమో శృంగార రసావేశమో ఆలోచించవలె:

కూడెడి వెండ్రుకల్ నిరుద కూకటి బ్రోవగఁ బొడ్డుపైపకుల్
జాడలుదోప గ్రొమ్మొలకచన్నులమించుదొలంక సిగ్గునం
జూడగనేరముల్ మెరుగు జూపునమేన హిమాద్రియింట నీ
వాడుట తూలికిన్ మనము వాడుటగాదె! తలంప నంబికా!

కాకతీయ యుగ ఆస్థానాలలో దేవస్థానాలలో నాట్య సంగీతాలకు మంచి పోషణ లభించింది. ముఖ్యంగా వేశ్యలు (కళావతులు) ఈ విద్యలకు పట్టుగొమ్మలుగా ఉండేవారు. వారికి సమాజంలో గౌరవం వుండేదని, వివాహాది శుభకార్యాలు గాని ఆలయ ఉత్సవాలుగాని నాట్యసంగీతాలు లేనిది అసంపూర్ణమని

చదివినారు. శిల్పాల్లో పలు రకాల నాట్య భంగిమలు వాద్యాలు కన్పిస్తాయి. రామప్ప, పానగల్లు, పిల్లలమర్రి, ధర్మసాగర, చేబ్రోలు, మల్కాపురం, గుంటూరు శాసనాల్లో నాట్యకత్తెల, వాద్యగాండ్ర ప్రస్తావనలున్నాయి. ఆలయ శాసనాల్లో నట్టువరాండ్రతోబాటు నట్టువగాండ్ర ప్రసక్తి కన్పిస్తుంది. మందడం లోని విశ్వేశ్వర దేవస్థానంలో 10 మంది ఆటగత్తెలు, 16 గురు పాటగత్తెలు, ఇద్దరు ముఖరి వాయించేవారు ఎన్మిదిమంది మార్దంగికులు, కరడా, శంఖం మొదలైనవి వాయించేవారు, ఆర్గురు వున్నట్లు మల్కాపుర శాసనం చెబుతున్నది. వీరిలో కాశ్మీర దేశీయుడొకడున్నాడు. ఈతడు బహుశా ఆంధ్రవాద్యగాండ్రకు శిక్షణ ఇవ్వడానికి వచ్చివుండవచ్చు. ధర్మసాగర శాసనంలో జలకరండమనే వాద్యవిశేషం కన్పిస్తుంది. జాయప సేనాని నాట్యసంగీతశాస్త్ర గ్రంథాలైన నృత్త రత్నావళి, గీతరత్నావళి రచించినాడు. గీతరత్నావళి లభ్యం కాలేదు. ఇందులో నృత్యానికి గీతం ఉపాంగంగా వర్ణించినాడని విమర్శకుల అభిప్రాయం. నృత్త రత్నావళిలో మార్గ-దేశీరీతులు వర్ణిస్తూ దేశివిభాగంలో పేరణి, రాసకము చిందు, కందుకము, కోలాటము మొదలైన జానపదనృత్యాలను జాయప చేర్చినాడు. నాట్యంతోబాటు నాటక కళకూడ ప్రజాదరణ పొందింది. శివుని లీలలు, పల్నాటి వీరగాథలు నాటకాలుగా ఆడేవారని బసవ పురాణ, క్రీడాభిరామాలనుండి తెలుస్తుంది. "నటులది దోరసమ్ముద్రము" అన్న క్రీడాభిరామవాక్యంవల్ల నాటకా లాడేవారు బహుశా జట్లుగా నేర్పడి దూరప్రాంతాలకు కూడ వెళ్ళి ప్రదర్శన లిస్తుండేవారని భావించవచ్చు. నాట్యశాస్త్రం అభ్యసించి కళావతులకు శ్రీమంతు లకు నాట్యశాస్త్రం బోధించడం పెక్కు బ్రాహ్మణ కుటుంబాలకు జీవనోపాధిగా ఉండేది.

వాస్తుశిల్పాలు :

కాకతీయులు, వారి సామంతులు ప్రసిద్ధ నిర్మాతలైనందున వాస్తు శిల్పా లకు పోషణ లభించింది. దేశ రక్షణలో దుర్గాల ప్రాముఖ్యం హెచ్చడంతో దుర్గ నిర్మాణం విరివిగా జరిగింది. ఓరుగల్లు, రాయచూరు, గోల్కొండ, రాచకొండ, దేవరకొండ మొదలైన దుర్గాలు నాటి నిర్మాణ కౌశల్యానికి నిదర్శనాలు. మూడు రక్షణ శ్రేణులతో ఓరుగల్లు దుర్భేద్యమైన కోటగా ఉండేది. మొదటిది మట్టికోట. ప్రస్తుతం దాని శిథిలాలు కూడ కన్పించవు. రెండోది మట్టికోట, దాన్ని పరివేష్ఠించి కందకము; నాలుగుదిక్కులా నాలుగు దర్వాజాలు. ఈ కోట ఎత్తు 20 అడుగులుండేది. మట్టికోటకు సుమారు ఫర్లాంగు దూరంలో తిరిగి ఆగ్ధరాతికోట (కలుకోట). దీనిలోకూడ నాల్గువైపులా బలిష్ఠములైన ద్వారా లుండేవి. ప్రతాపచరిత్రనుబట్టి ఈ రాతికోటలో 77 బురుజులుండేవి. రుద్రమ దేవి కాలంలో రాతికోట లోపలిభాగంలో సోపాన వంక్తి నిర్మించినారు. రాతి

కోటలో ఐహొళా నగరానికి మధ్యగా స్వయంభూ ఆలయ శిధిలాలు, వానికి నలు వైపులా గంభీరములైన శిలాతోరణాలు కన్పిస్తాయి.

కాకతీయ యుగారంభంలో జైన వసతుల ఆలయనిర్మాణం విరివిగా జరిగి తీర్థంకర, శాసనాధికారిణుల ప్రతిమలు వెలసినాయి. జైనం క్షీణించడంతో వానిలో చాలభాగం ధ్వంసమయినాయి. క్రమంగా శైవ వైష్ణవాలయాల సంఖ్య పెరిగింది. శైవం ప్రబలంగా ఉన్నరోజుల్లోనే 'శివుని గుడిలేని ఊళ్ళో' ఉండ రాదు అనే సంప్రదాయం ఏర్పడి వుంటుంది. ప్రోలుని కాలంలో అన్నకొండలో సిద్దేశ్వరాలయం, పద్మాక్షి ఆలయం; ఓరుగల్లులో స్వయంభూ, కేశవ ఆలయాలు నిర్మించినారు. ఎత్తైన అధిష్టానాలు, వివిధ శిల్పాలంకృతాలైన స్తంభాలు, జాలాలంకృతాలైన పిట్టగోడలున్న మండపాలు, తోరణస్తంభాలు కాకతీయ ఆలయాలలోని విశిష్ట లక్షణాలు. క్రీ.శ. 1162 లో కాకతి రుద్రుడు అన్నకొండలో నిర్మించిన వేయిస్తంభాల గుడి (రుద్రేశ్వరాలయం) నాటి శిల్పుల వాస్తుప్రావీణ్యానికి గీటురాయి. ఇది రుద్రేశ్వర, వాసుదేవ, సూర్యదేవులకుద్దేశించిన 'త్రికూటాలయం.' ఈ త్రికూటాలయంపై విమానాలు శిధిలమైనవి. గర్భాలయ ద్వార బంధాలు, ముఖమండప స్తంభాలు నీడలు దేరునంతగా నిగనిగలాడుతూ లోహస్తంభాలా అనే భ్రాంతిని కలిగిస్తాయి. వీనినిండా మనోహర శిల్పసంపదే. గణపతిదేవుని కాలంలో ఓరుగల్లు, పాలంపేట, పిల్లలమర్రి, కొండపర్తి, నాగులపాడు మొదలైనచోట్ల ఆలయాలు వెలసినాయి రామప్ప చెరువు గట్టున రేచర్ల రుద్రుడు నిర్మించిన పాలంపేట దేవాలయం కాకతీయ నిర్మాణాలకు మకుటాయం. ఎత్తైన అధిష్టానంమీద నాలుగంతస్తుల విమానంతో చాల గంభీరమైన నిర్మాణం. రంగమంటప స్తంభాలు వివిధ శిల్పాలతో, ఇతిహాస గాథలతో మనోహరంగా ఉంటాయి. ఆలయ నాసికలో వివిధ భంగిమల్లోని స్త్రీమూర్తులు ఈ ఆలయంలోని ప్రత్యేకాకర్షణ. ఇది బేలూరులోని హోయసాల దెన్న కేశవాలయ ప్రభావమా అనిపిస్తుంది కాని, చాళుక్య హోయసాల శిల్పాల కంటే వీనిలో నున్నితమైన అంగసౌష్టవం, స్త్రీ సహజమైన సౌకుమార్యం ఉట్టి పడుతుంటాయి. తోరణాలలో, విమానాలలో చాళుక్యరీతి ప్రభావం కన్పించినప్పటికీ కాకతీయశిల్పం చాళుక్య విజయనగర శిల్పరీతుల మధ్యవర్తియై, సహజ పరిణామంలోని వైలక్షణ్యం ప్రదర్శిస్తుంది.

కాకతీయులనాటి చిత్రలేఖనాలు లభించలేదు. కాని, నాటి సారస్వతంలో చిత్రాలను గురించిన ప్రస్తావన విశేషంగా కన్పిస్తుంది. అనాదిగా తెలుగు స్త్రీలు చిత్రలేఖనంలో ప్రవీణులని పేరుమోసినారు. ప్రాతఃకాలంలో ముంగిటిని శుభ్రం చేసి కలాపిజల్లి రంగవల్లులు తీర్చడం ఆంధ్ర జాతీయతలోని విశిష్ట లక్షణం. తెలుగు ప్రబంధాలలోని నాయికల చిత్రలేఖన నైపుణ్యం గురించి ప్రశంసలు

కన్పిస్తాయి. పల్నాటి వీర చరిత్రను బట్టి రామ, కృష్ణావతారగాథల చిత్రపటాలను నాడు ఇండ్లలో అలంకరించుకొన్నట్లు తెలుస్తుంది ఓరుగల్లులో 1500 చిత్రకారుల ఇండ్లు ఉన్నట్లు ప్రతాప చరిత్ర చెబుతున్నది. ప్రతాపరుద్రుని ఉంపుడుకత్తెయైన మాచలదేవి ప్రత్యేకంగా చిత్రశాలను నిర్మించినట్లునూ అందు దారుకావనశిలీలలు, గోపికాకృష్ణులు, తారాచంద్రులు మొదలైన చిత్రాలు ప్రదర్శించినట్లును క్రీడాభిరామంలో వుంది. "గచ్చు చేసిన చిత్రంపుగద్దెవలక వ్రాసినారదె చూడరా. వైశ్యరాజ! శిల్పబహ్మాది వీరనాసీర చరిత" అనడం ద్వారా చిత్రాలు గీసే పద్ధతిని కూడా క్రీడాభిరామం సూచిస్తున్నది ప్రజలకు సర్వసాధారణమైన వినోదము తోలుబొమ్మల ఆటలు. వీనిని తయారుచేయడానికి సయితం చిత్రలేఖన కౌశలం అవసరం. చిత్రలేఖనంలోని ఈ సంప్రదాయాలే విజయనగర యుగంలో లేపాక్షి మొదలైనచోట్ల వికాసాన్ని సాధించినాయి.

కొన్ని ఉపయుక్త గ్రంథాలు

1.	Arudra	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర. I, II.
2.	Hanumantha Rao B.S.L.	Religion in Andhra.
3.	Parabrahma Sastry	The Kakatiyas.
4.	Ramarao	కాకతీయ సంచిక.
5.	Somasekhara Sarma	ఆంధ్ర విజ్ఞాన సర్వస్వము.
6.	Vaidehi	Social & Economic Condition of Eastern Deccan, 1000 - 1250 A. D.
7.	Venkataramamaiah	The early Muslim expansion in South India.
8.	Yazdani (ed)	Early History of Deccan